

scheppen en in overzeese gebieden. Deze omstandigheden maken de inhoud van haar acta te meer interessant.

Voor de bewerking en transcriptie van de acta van Walcheren en Zuid-Beveland is vastgehouden aan de formule die in het tweede en derde deel van het 'classis-project' reeds is gehanteerd. Andermaal opent deze uitgave met een algemene inleiding van ING-medewerkster J. Roelevink. Zij houdt daarin nog steeds vast aan het organisatiemodel van de Dordtse classis, die in de periodes tussen haar voltallige vergaderingen een gezelschap gedeputeerden belastte met de afhandeling van allerlei lopende, minder zwaarwegende zaken. De tweedeling classis-gedeputeerden is volgens Roelevink kenmerkend voor een goed-georganiseerde classis. Classis zonder gedeputeerden typeert zij als 'losjes' of 'simpeler' georganiseerd.

Het is echter maar de vraag of het voorkomen van gedeputeerden kenmerkend is voor een goede organisatie. In de Dordtse classis was hun functioneren noodzaak, geboren uit de enorme omvang van haar ressort. Daardoor was het moeilijk alle kerken frequent in vergadering bijeen te roepen. De kleinere classes, zoals die van Walcheren en Zuid-Beveland, konden dit wel. Zij kozen in de periodes tussen de (jaarlijks meestal vier) ordinair vergaderingen voor het beleggen van extraordinair bijeenkomsten om zaken af te handelen die geen uitstel dulden. Dit duidt niet op een mindere, maar op een andere organisatievorm, die blijkens de inhoud van de acta in de gegeven omstandigheden even efficiënt was als het Dordtse model.

Op de algemene inleiding volgt een hoofdstuk, waarin bewerker J. Bouterse de classes Walcheren en Zuid-Beveland behandelt. Uitgebreid beschrijft hij hun ontstaan, ontwikkeling en vergaderorde. Ook geeft hij nog kort aandacht aan de financiën en het archief van beide classes. Daarna komen de acta in hun volledige omvang. In vergelijking met het eerste deel van de acta-uitgaven, waarin vele artikelen werden samengevat, is dit zonder meer een te prefereren werkwijze. Voorkomen wordt dat de bewerker in een verkorte weergave van de artikelen enkele zaken weglaat, die de latere gebruiker belangrijk acht en dwingen toch weer de originele acta te raadplegen.

Elk artikel van de acta is voorzien van kopjes, meestal bestaande uit een plaatsnaam en één of meer trefwoorden. De keuze van die trefwoorden is niet altijd gelukkig. Zo roept het kopje 'tucht' bij een geval van echtscheiding te Oostburg (89) toch vragen op als uit het artikel geen enkele disciplinaire inbreng van de plaatselijke kerkeraad blijkt. Meestal geven de kopjes de lezer echter een goede eerste impressie van de inhoud van het artikel.

De kopjes, zaken- en persoonsnamen zijn samengebracht in één uitgebreid register, dat de acta uitstekend toegankelijk maakt. Ook zijn er bijlagen van de gemeenten met de daar dienende predikanten, van de predikanten met hun standplaatsen binnen en buiten de betreffende classes en van de 'relatieven tot de acta' van de classis Walcheren (meestal ingekomen brieven). Met een glossarium en literatuurlijst worden de gebruikers van deze uitgave nog verder gefaciliteerd. Zij zullen in de acta van beide classes waardevolle bronnen vinden, niet alleen voor de lokale en regionale kerkgeschiedenis in het Zeeuwse, maar ook voor de studie van rol en betekenis van de classis in het bredere verband van de gereformeerde kerken.

A. Ph. F. Wouters

G. M. J. M. Kooien, *Een seer bequaem middel. Onderwijs en kerk onder de zeventiende-eeuwse VOC* (Kerk en theologie in context XIX; Kampen: J. H. Kok, 1993, xiii + 287 blz., ISBN 90 242 6642 4).

De VOC was bij octrooi gehouden tot 'conservatie van het publieke (gereformeerde) geloof' in

haar werkgebied. Dat betekende zorg voor onderwijs en kerkelijk werk, want die waren zoals bekend nauw verbonden. Maar zij had echter behalve met Compagniesdienaren en hun kinderen ook te maken met van het christendom geheel onkundige 'blinde heidenen'. Onderwijs, kerkopbouw en zending behoorden dus in de VOC-wereld bij elkaar. Vandaar de gezamenlijke bestudering ervan in deze studie.

De auteur heeft zijn onderzoek breed en informatief opgezet. Eerst een overzicht van de geschiedenis van de calvinisten en van de Republiek tot 1620, dan een samenvatting van de oprichting en inrichting van de VOC. Vervolgens een weergave van de opvattingen over onderwijs en zendingsmethode, van Calvijn tot Dordt. Het derde hoofdstuk behandelt de opleiding van de ziekentroosters, onderwijzers en predikanten die de VOC in dienst nam, inclusief de diverse pogingen die specifiek voor hun overzeese taak te laten opleiden. We zijn dan intussen 150 bladzijden en vele diverse deelonderwerpen ver. In verhouding zijn de 60 bladzijden weergave van het zeventiende-eeuwse onderwijs in de VOC-vestigingen (plus nog 30 bladzijden evaluatie ervan) ietwat teleurstellend.

Kooien concludeert dat de VOC zich heel redelijk gehouden heeft aan haar opdracht tot 'conservatie van het publieke geloof', inclusief het onderwijs. En zeker niet op kreterige wijze. Een compliment dus voor de bewindhebbers en hun dienaren; ook het specifieke kerkelijke en onderwijspersoneel deelt in zijn lof, want het heeft veel goed gedaan. Dat alles betekent een herziening van het traditionele beeld, al zijn andere schrijvers de afgelopen tijd hem op onderdelen daarin voorgedaan.

De waardering is echter geclausuleerd. Het onderwijs blijkt namelijk het enige 'bequaeme middel' in de gereformeerde zendingspraktijk te zijn geweest. En van 'een samenhangende, methodische en veelzijdige aanpak van het bekerings-, c. q. kerkplantingswerk' was nergens sprake.

Die teleurstelling lijkt voorspelbaar. Van zo'n aanpak van het bekeringswerk in patria meldt de geschiedenis ook nergens, hoewel de uitdaging er niet minder was. Wel werden in de Republiek prediking en onderwijs gezamenlijk beschouwd als de hoofdpijlers van de 'conservatie van het publieke geloof'. Geloofskennis is weliswaar iets anders en meer dan alleen intellectuele kennis, maar geheel zonder zulke kennis kon het niet. De zeventiende-eeuwse gereformeerden vertoonden dus een grote mate van consistentie, wanneer zij in de Oost aangekomen vasthielden aan het concept van een 'publieke kerk' en eveneens aan het onderwijs. De recente dissertatie van H. E. Niemeijer (*Calvinisme en koloniale stadscultuur. Batavia 1619-1725*) geeft trouwens op grond van nieuw bronnenonderzoek aan, dat zij overigens meer en effectievere methoden tot bekeringswerk hanteerden dan gewoonlijk gedacht wordt.

De belangrijkste kritiek op dit boek is dat het te weinig aandacht schenkt aan de plaats van dat onderwijs in het bredere kader van de koloniale samenleving; en in verband daarmee ook te weinig aan de feitelijke aard en werking van het gegeven onderwijs. Daarom evalueert het die honderd jaar VOC-onderwijs te smal. Dat onderwijs moet niet slechts gerelateerd worden aan de theorie en methoden van de zendingstheologie, maar ook aan de doelstellingen, mogelijkheden en beperkingen van de opbouw van een overzeese christelijke koloniale samenleving. Koolens boek is dus nog niet het definitieve boek over kerk, zending en onderwijs onder de VOC. Maar als brede verkenning van het terrein bewijst het intussen zijn nut.

S. D. Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte. Piëtistische dichters in de achttiende eeuw* (Dissertatie KUN 1995; Houten: Den Hertog, 1995, 477 blz., f49,50, ISBN 90 331 1096 2).

De schrijver constateert dat in de achttiende eeuw ongeveer 370 piëtistische bundels zijn verschenen, waarvan ongeveer 150 eerste uitgaven. Aan dit bronnenmateriaal is tot op heden nauwelijks aandacht besteed. De auteur wil met zijn onderzoek een bijdrage leveren tot de beeldvorming van het piëtistische leven in die eeuw. Hij geeft aan wat hij onder piëtistische poëzie verstaat, namelijk de gedichten en liederen waarin de groep kerkgangers die in de achttiende eeuw met de naam 'fijnen' werd aangeduid, zich heeft herkend. Zij waren de precieze, bevindelijk gereformeerden uit de achttiende eeuw.

Het boek begint met een hoofdstuk waarin de schrijver een aantal kenmerken van de piëtistische poëzie in de achttiende eeuw op een rij zet. Hij doet dit aan de hand van een studie van het voorwerk en met name de voorwoorden van 73 bundels. Zo komt hij tot een aantal karakterisering van typisch piëtistische poëzie. Ik noem er hier enkele: de meeste dichters schreven voor 'Gods volk', hoewel sommigen, onder wie Boddaert, ook schreven voor bekering van 'onbekeerden' of 'onwedergeborenen'. Ook waarschuwt de dichter vaak tegen het zelfbedrog van de zogenaamde 'naamchristenen': leden van de kerk die menen dat ze in geestelijk opzicht binnen zijn, maar die het ware leven des geloofs missen. Veel gedichten waren bedoeld als liederen, of om in gezelschappen te worden gezongen of voorgelezen. De taal van de gedichten is 'de tale Kanaans', dat wil zeggen doorspekt met bijbelse uitdrukkingen en woorden.

De hoofdmoot van de dissertatie wordt gevormd door twee biografieën van dichters die een centrale plaats innamen in de achttiende-eeuwse piëtistische dichtkunst: Pieter Boddaert (1694-1760) en Rutger Schutte (1708-1784). Zij werden in hun tijd gezien als belangrijke piëtistische auteurs en publiceerden beiden vijf dichtbundels en vele herdrukken. De nadruk ligt hierbij op hun dichterschap.

Pieter Boddaert (1694-1760) stamde uit een van de rijkste families in Middelburg. Hij was daar advocaat en wist in 1718 twee belangrijke en goed betaalde ambten te verwerven. In dat jaar werd hij griffier van het Leenhof van Vlaanderen en ook van de Admiraliteit van Zeeland. Boddaert schreef in 1717 al gedichten. Na zijn bekering in 1719 maakte hij alleen nog piëtistische gedichten, met zwaar accent op ethische zaken. Hij publiceerde zijn eerste bundel in 1726.

Het klimaat voor het maken van piëtistische poëzie was goed in het Middelburg van rond 1720. Met name de sociale bovenlaag had belangstelling voor deze stroming. En omdat voor een piëtist het lezen of zingen van piëtistische poëzie een essentieel onderdeel van persoonlijke devotie was (naast bijbellezen en gebed), leefden er veel dichters in de stad om aan die vraag te voldoen.

Tijdens zijn leven was Pieter Boddaert een van de bekendste en in bepaalde kringen meest geliefde dichters van die groep, volgens de auteur vanwege zijn persoonlijke en directe stijl. Na zijn dood raakte hij echter snel in de vergetelheid. Dit was overigens aan het einde van de achttiende eeuw tevens het geval met de piëtistische poëzie zelf.

De tweede dichtersbiografie is die van Rutger Schutte (1708-1784). Hij kwam oorspronkelijk uit Twente en studeerde theologie in Utrecht. Zijn bekering was een geleidelijk proces en vond plaats rond 1730, een jaar na zijn aankomst in Utrecht. In deze periode is hij ook begonnen met het schrijven van piëtistische poëzie. Na zijn studie werd hij predikant in achtereenvolgens Zaltbommel, Dordrecht en Amsterdam. Hij profileerde zich nauwelijks als predikant, maar des te meer als dichter. Hij richtte zich op een elitair publiek met zijn geannoteerde (!) liederen- c. q. gedichtenbundels. De poëzie van dominee Schutte was desalniettemin zingbaar en van hoog niveau.

Het boek besluit met een thematische analyse van de gedichten van Boddaert en Schutte, die